

¹⁶ vgl. Folia Arch. a. a. O. 98 f.

¹⁷ J. RÖDER: a. a. O.

¹⁸ a. a. O. 216.

¹⁹ Es ist nicht ausgeschlossen, dass der andere Ruinenhügel (s. Anm. 2.) eine ähnliche Anlage war, die ursprünglich am Ostufer der Mosztonga, gegenüber der entsprechenden Anlage am Westufer stand. Wir wissen jedoch nicht, in welchem Masse sich das Mosztongabett verlagert hat. Das Beispiel von Dera-patak (Horány) Dunakeszi lässt darauf schliessen, dass befestigte Landungsplätze entsprechende Gegenfestungen am anderen Ufer hatten.

A. Mócsy, Budapest

KASNORIMSKA OBALNA UTVRDA U BAČKOJ?

Emerich (Imre) Henszlmann, osnivač srednjevjekovne arheologije u Mađarskoj i zaslužni arheološki istraživač mnogih građevnih spomenika, izvršio je 1872. iskapanja u Baču uz potporu kaločkog nadbiskupa, kardinala L. Haynalda. Pažnju je dakako prije svega usmjerio srednjevjekovnom gradu (burgu) koji je temeljito ispitao i opisao. On je međutim iskapao i u okolici Bača nekoliko ruševina, a među njima malu crkvu sv. Antuna i tik do nje malu tvrđavu koju je nazvao »toranj sv. Antuna«. Taj toranj koji narod zove »kaštel Demerpaše« ležao je »sat hoda južno od Bača... na obali Mostonge... odmah do puta prema Bukinu«, »u nekom udubljenju koje je sa svake strane mjerilo 200'«. ¹ Henszlmann je smatrao da je toranj »prednja utvrda bačkog utvrđenog logora«. ²

Iz njegove prve publikacije ³ navodimo ovdje doslovno ono što je za nas bitno:

»... više na zapad (u udubljenju) stoje donji dijelovi nekog kvadratnog tornja, kojega 6' debeli ⁴ zidovi opkoljuju unutrašnji prostor od 24,6" × 24'6"⁵ ...« (sl. 1) »... popločeni pod prizemlja još se mjestimično očuvao i tako isto i niska izbočina na 3 strane koja je mogla nekad služiti kao klupa za sjedenje... Na uglu koji tvori zapadni i sjeverni zid tornja dizalo se na zapadnom zidu stubište... a istočno od tornja širila se neka terasa ili predvorje, ograđeno južno i sjeverno s dva zida. Da se ta terasa prilično visoko izdizala iznad okolnog udubljenja, to dokazuje ispust za vodu koji je načinjen kroz sjeverno krilo zida; on je širok 13", a visok 9 i 1/2"; ⁶ tome odgovarajući ispust nisam u južnom krilu zida našao. Istočno od terase, u udaljenosti od oko 50' ⁷ od ovostranog toranjskog zida pokazala su se 3 stupa 4'5" široka i preko 6' dugačka, ⁸ dok zbog simetrije pretpostavljeni četvrti nije se našao. Ovi stupovi služili su vjerojatno kao potpora nekom mostu koji je vodio iz tornja preko udubljenja. Ako je to bio slučaj, morala bi slijediti još dva reda takovih stupova u istočnom pravcu, no od njih se više ništa nije našlo, premda sam dao povući prilično dubok jarak u tom pravcu... Kako je dno udubljenja glinasto, mislim, da su kod gradnje kule postupali ovako: najprije su načinili udubljenje i zatim pekli od gline, dobivene na licu mjesta, opeke za gradnju tornja. U doba opasnosti udubljenje se lako moglo ispuniti vodom iz obližnje Mostonge; pa i ta okolnost govori za to, da je kanal Mostonge u doba gradnje bačkog

grada, koji je istovremen sa gradnjom ove kule, već postojao. Za istovremenost govori i analogija obiju građevina i njihova namjenska veza, kao i sličnost materijala i sličnost dimenzija opeka:⁹

u sv. Antunu	u bačkom gradu
češće 35,5 × 20 × 8/12 cm	29/32 × 16/17 × 5,5 cm
rjeđe 30,5/32 × 16/17 × 5,3 cm	35,5 × 21 × 6,5/8 cm

Na stvari je samo obratan odnos čestoće pojavljivanja; u sv. Antunu se veće, u gradu se manje opeke češće pojavljuju, no u cijelosti su ipak opeke sv. Antuna slabije kvalitete od onih na gradu, vjerojatno su se ljudi manje trudili kod gradnje određene isključivo u obrambene svrhe... Među srednjovjekovnim opekama našli su se i ovdje kao i na gradu, pojedini manji ili veći ulomci ogromnih rimskih opeka (bipedales); no nije se pokazao ni najmanji ostatak nekog arhitektonskog ukrasnog dijela ili obrađenog kamena... i ovdje su temelji samo plitko položeni, jer oni se od taraca prizemlja spuštaju samo za 3'8''¹⁰... Tu su se našli sitni novci kralja Sigmunda, tri zajedno, jedan sam, nekoliko vratova bočica od venecijanskog stakla i dvije zemljane posude koje pristaju jedna u drugu, a imaju oblik naših cvjetnih lonaca, no daleko su manji od uobičajenih našeg vremena«.

Što se datiranja tiče, mora se prije svega naglasiti, da Sigmundovi novci spadaju u najčešće starougarske novce i oni se često pojavljuju u najgornjim slojevima rimskih naseobina. Nije dakako isključeno, da je toranj bio i u srednjem vijeku u upotrebi; ta većina rimskih zgrada postojala je u ruševinama sve do u XVIII ili čak XIX vijek. Ni pojava rimskih opeka¹¹ nije sama po sebi odlučan dokaz, no ona bar dopušta zaključak, da su u blizini ili čak na mjestu tornja stajale rimske zgrade. Cijeli je objekt bio građen od opeka, što je neobično kod vojničkih građevina na dosada ispitanom (sjevernom) potezu panonskog Limesa, no u južnoj Panoniji javne su se zgrade često gradile od opeka, osobito u kasnoj antici. Što naročito govori za rimsko porijeklo, to je sam tlocrt koji je dosada dokazan na panonskom Limesu na 5 mjesta.

Najvažnije karakteristike takovih utvrda jesu ove:¹² (sl. 2) 1) prema rijeci otvoren zidani četverokut, inače unaokolo zatvoren, 2) velik četverouglat toranj na strani okrenutoj kopnu, 3) uglovni tornjevi na obali, 4) naročit način gradnje s opekama i potpornjacima u podlozi, 5) opeke s pečatima takozv. OFAR grupe, koje su na sarmatskom Limesu dokazane samo iz takovih tvrđava.¹³ — Ovaj tip je poznat i na Rajni,¹⁴ gdje se on može na osnovi jednog navoda u Symmachusu datirati u doba vladanja Valentinijana.¹⁵ Za datiranje ovog tipa u Panoniji nisu obavezne rajnske analogije. Dosta toga govori u prilog tome da su ove obalne tvrđave bile sagrađene pod jednim ranijim carem kasne antike.¹⁶ U problem datiranja ne možemo se sada upustiti, jer ni tvrđava u Baču ne daje novih uporišta.

Henszlmannovi podaci slažu se u mnogom pogledu s našim dosadašnjim znanjem o ovim obalnim utvrdama. Udubljenje veliko oko 63×63 m bio je vjerojatno jarak u smjeru četverokuta, koji je dosada dokazan jedino u tvrđavi kod Engersa na Rajni¹⁷ (panonske obalne utvrde nisu još s tog gledišta ispitanе). Udubljenje se mora već i zbog toga smatrati jar-

kom, jer je toranj prema Henszlmannu ležao na »prilično visokom brežuljku s ruševinom«. ¹⁸ To dokazuje i terasa koja je bila omeđena zidovima. Na istočnom rubu terase našao je Henszlmann potpornjake, slične ostacima na obalnoj strani tvrđave kod Dunaszekcső i Nógrádverőce. To su valjda bili temelji pristaništa na obali Mostonge. Zidni temelji bili su u Baču 120 cm duboki, a ne mnogo dublji bili su u Dunaszekcső (160 cm). Zidovi prema Henszlmannu debeli 190 cm, odnosno 250 cm, odgovaraju zidnoj jačini u Nógrádverőce (260), u Balhaváru (250), Dunaszekcső (140/190) itd. Mnogo je međutim manji cijeli kompleks, jer unutrašnjost tornja iznaša prema Henszlmannu 775×775 cm, dok cijeli kompleks samo 26×32 m, dok je veliki toranj ostalih tvrđava bio oko 20×16 ili 22×17 m velik, a cijeli kompleks najmanje 50×30 m. Ova razlika sigurno je u vezi s namjenom tih tvrđava. Sve su one ležale na obali neke vode i bile su tako udešene, da su mogle služiti samo kao utvrđena pristaništa za robni transport lađama. To izričito dokazuje i Symmachus: or. 2,20 ut in varios usus tutum praebeat commeatum. Sva su pristaništa panonskog Limesa, koliko je dosada poznato, ležala nasuprot nekog limeskog logora i bila su gotovo jednako velika. Pristanište Bača međutim leži već u barbarikumu na obali Mostonge i stoga je služio opskrbi vojske uzduž toga kanala. ¹⁹ Pa kako dunavski Limes nije bio daleko ni prema zapadu, ni prema jugu, tvrđava je valjda bila određena samo za snabdijevanje manjega područja. To isto vrijedi za tvrđavu u Neckarau-u, koja također nije ležala na obali pogranične rijeke i sigurno je zato zapremala mnogo manji prostor za pristajanje.

Ako je ispravna datacija utvrde u Baču koja se ovdje predlaže, onda ovdje imamo prvi dokaz da je pozadinska mreža u barbarikumu bila izgrađena i utvrđena nesamo na svojim ishodišnim tačkama kod limeskih logora, već i podalje u barbarikumu. Kod datacije te pozadinske mreže, tj. obalnih utvrda, morat će se poći sa gledišta, da su one bile određene za rimske čete koje su stalno boravile u barbarikumu i da to pretpostavlja izvjesne vanjsko-političke odnose.

¹ 63 × 63 m.

² I. Bóna upozorio me na plan tornja. Hvalu dugujem također P. Wellenreiteru, Sombor, Gradski muzej, koji me u lipnju 1969. pismeno obavijestio, da se ruševine još i danas vide i da je istočno od njih, ali također još na zapadnoj obali kanala Mostonge koji kod tornja skreće prema istoku, ustanovljen još jedan humak sa ruševinama, uspor. i bilješku 19.

³ E. HENSZLMANN: Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa Dr. L. Haynald. Leipzig, 1873, 215—217.

⁴ 190 cm. U skraćenom mađarskom izdanju u Monumenta Hungariae Archaeologica II/2, Budapest 1875—1876, 171 označena je debljina zida 250 cm (»nyolcz lábnyi vastag«), a udaljenost tornja od burga u Baču podrug sata hoda (»másfélóra távolságra«).

⁵ 775 cm.

⁶ 34 × 25 cm.

⁷ 15,80 m.

⁸ 140 × 190 cm.

⁹ Ovu tabelu dajemo preračunatu na metrički sistem i preglednije sređenu.

- ¹⁰ 120 cm.
- ¹¹ Od Henszlmanna upotrebljen stručni izraz *bipedales* koji je izvan upotrebe, odnosi se na Vitruvija VII 1,7 i označuje tamo naprosto crijep.
- ¹² V. moj rad u *Folia Archaeologica* 10 (1958) 89 i dalje, gdje se opširnije raspravlja o svrsi i osobitosti ovoga tipa, uspor. i *PW-RE Suppl.* IX 1962, 642—643.
- ¹³ Za datiranje se možda može uzeti u obzir i veličina opeke, uspor. Henszlmann: 35 x 20 x 8/12 cm, i opeke OFAR-grupe: 32 x 15 x 7,5 cm, J. SZILAGYI: *Inscriptiones Tegularum Pannonicarum*, Budapest 1933, *Diss. Pann.* II, 1 str. 96 br. 16, 17, 20.
- ¹⁴ W. SCHLEIERMACHER: *Germania* 26 (1942) 191 i dalje, uspor. J. Röder: *ibidem* 30 (1952) 115—116.
- ¹⁵ Kod Schleiermachera na navedenom mjestu upotrebljen citat iz Ammiana 28,2 suviše je općenit da bi se mogao odnositi samo na ovakove tvrđave.
- ¹⁶ Uspor. *Folia Arch.* *ibidem* 98—99.
- ¹⁷ J. RÖDER: *ibidem*.
- ¹⁸ *ibidem* 216.
- ¹⁹ Nije isključeno, da je onaj drugi humak s ruševinom (v. bilješku 2) bio sličan objekt koji je nekada stajao na istočnoj obali Mostonge, nasuprot odgovarajućem objektu na zapadnoj obali. No mi ne znamo u kojoj se mjeri korito Mostonge izmijenilo. Primjeri Derapatak (Horány) Dunakeszi dopuštaju zaključak, da su utvrđena pristaništa imala odgovarajuće protuutvrde na suprotnoj obali.